

Leseferdighet og skolevesen 1740–1830

Pietister, «potetprester» og et ungt norsk Storting

Av Lis Byberg

Høgskolen i Oslo

At leseferdigheten blant folk flest økte markant på 1700-tallet, har flere årsaker. I denne artikkelen vil jeg særlig fokusere på innsatsen til to aktørgrupper: Pietistene, som spilte en viktig rolle i første halvdel av århundret, og opplysningsprestene, som sto sentralt mot slutten av århundret. Begge grupper så på skolesatsing som et viktig virkemiddel.

Artikkelen vil konsentrere seg om tre historiske faser: Først innføringen av den obligatoriske allmueskolen 1739/41, deretter biskop Peder Hansens utvikling av skolevesenet i Kristiansands stift rundt 1800, og til slutt det norske Stortings arbeid med en ny norsk skolelov, endelig vedtatt i 1827.

Allmuens leseferdighet vil være den røde tråden gjennom artikkelen.

Hva er egentlig leseferdighet?

Når det gjelder leseferdighet, finnes alle stadier: fra å kunne bokstavere seg langsomt gjennom kjente tekster – til det å kunne lese en ukjent tekst og forholde seg til tekstens innhold. I geistlige rapporter fra 1700-tallet skiller det ofte mellom *innibok-* og *utanboklesing*. Ifølge Jostein Fet dekker den siste betegnelsen at man har lært seg kjente religiøse tekster utenat. Den første dekker alle andre former for boklesing slik han beskriver det i boken *Lesande bønder*, der han ser leseferdighet som det stadium da leseren med varierende dyktighet greier å identifisere og tolke de mest vanlige ordbildene uten å gå veien om staving.¹ Den danske historikeren Charlotte Appell kaller dette *basal leseferdighet*

og understreker det samme som Fet: Å lære tekster utenat er ikke leseferdighet. Hun har funnet flere eksempler fra midten av 1600-tallet som viser at utenatlesing slett ikke er forstadiet til selvstendig lesing. Tvert imot, sier hun, barna lærte først å lese innibok, som et hjelpemiddel for senere å kunne fremsi teksten utenat.² Når enkelte skoleforskere, i min artikkel først og fremst representert ved Knut Tveit og hans imponerende arbeid *Allmugeskolen på Austlandsbygdene 1730–1830*, mener at elevene på 1700-tallet kun lærte å lese kjent tekst, innebærer det fra mitt ståsted at de ikke hadde utviklet leseferdighet.

For egen del vil jeg bruke begrepet leseferdighet om evnen til å lese og forstå ukjente trykte tekster. Tekstene de leste var på dansk, men også allmuen var kjent med danske ord og uttrykk, ikke minst via prestene. Når jeg bruker begrepet «forstå» skal det likevel ikke tolkes dit hen at jeg mener at alle hadde en dypere intellektuell forståelse av vanskelige abstraksjoner som «Helliggjøre» eller «Retferdiggjørelse». De kjente igjen og kunne ta til seg ordene, men hva den enkelte la i dem vet vi mindre om. At de fleste leste langsommere enn hva vi gjør i dag, kan vi gå ut fra, ikke minst fordi vi langt høyere grad er omgitt av trykket tekst i hverdagslivet vårt.

Lesing av håndskrift forutsetter en annen kompetanse enn lesing av trykket tekst, og vil ikke bli behandlet i denne artikkelen.

Stortingsforhandlinger i Katedralskolens hørsal, tegnet av Henrik Wergeland. Foto: Nasjonalbiblioteket, Billedsamlingen.

Den pietistiske innflytelsen

I 1730-årene introduserte pietistene regelverk om leseopplæring. Pietistene var ikke tilfreds med den gamle katekismeundervisningen, der barna skulle lære utenat. De krevde at ungdommen skulle lære å lese sin katekismus og sin bibelhistorie selv, hevder Reidar Myhre i sin bok *Den norske skoles utvikling*.³ Ungdommen skulle både kunne lese og forstå hva de leste. Kongen, Kristian 6., var selv pietist og innførte *forordningen om konfirmasjonen* fra 1736, som krevde at alle skulle ha undervisning, d.v.s. et kirkelig forberedelseskurs på tre måneder, før konfirmasjonen. For å sikre at undervisning ble lik i de ulike deler av riket lot kongen Erik Pontoppidan utarbeide en lærebok felles for alle. Pontoppidans forklaring med sine 759 spørsmål

og svar til Luthers lille katekismus ble innført i alle menigheter.

I 1739 kom så *Forordning om Skolerne paa Landet i Norge*, det neste store pedagogiske tiltak. Forordningen slo fast prinsippet om at alle barn på landet skulle gå på skole.⁴ Barna skulle lære kristendom og lesing. Dette var de to obligatoriske fagene, også kalt elementærfagene, helt frem til 1827.⁵ At leseopplæringen var viktig, ble understreket i et reskript fem år senere (1744) som slo fast at ingen fikk slutte skolen før de kunne «lese i bok». Fire år deretter (1748) utarbeidet så den samme Pontoppidan, igjen på oppdrag fra myndighetene, en lærebok for lærere: *Kort og enfoldig Undervisning for Skoleholdere om den Maade paa hvilken de best mulig kunde lære Børn at lese*.⁶ Tittelen avspeiler hvor viktig nettopp leseundervisning var for myndighetene.

Blant bøndene var det stor motstand mot skoleforordningen av 1739, ikke minst fordi de visste at de selv måtte dekke alle utgifter, både når det gjaldt lærerlønn og faste skolelokaler. Forslaget ble derfor revidert i *Placat av 1741*. Den holdt fast på prinsippene i forordningen, men overlot samtidig til den enkelte menighet å iverksette bestemmelsene.⁷ Myndighetene ønsket seg fortsatt primært faste skoler, men omgangsskoler var og forble det vanlige, helt frem til 1860-årene.⁸

Nivået på leseferdigheten ved allmueskolens innføring

Når bøndene protesterte var det også fordi de mente at forordningen av 1739 var unødvendig. Det viser følgende historie fra Sogndal, som Oddvar Johan Jensen forteller om. Den 9. juli 1749 var Pontoppidan, som nå var blitt biskop i Bergen, på visitas i bygda. Han var svært misfornøyd med hvordan det sto til med skolesaken. Bøndene var ikke villige til å betale lønn, verken til læreren ved den faste skolen i Vik eller til omgangsskolelærerne. Bøndernes argumenter var tydeligvis ikke nye for biskopen, som noterer litt irritert i vistasprotokollen: «Nogle begyndte ogsaa med deres sedvanlige Udflugter om at lære deres Børn selv, ligesom de vare lærte».⁹

At bøndene, ofte moren i familien, lærte barn å lese, finnes det en lang rekke eksempler på. Selv har jeg bl. a. registrert to bønder som biskop Peder Hansen rapporterer om fra Bjelland prestegjeld i Finslands sogn. En av disse var John Olsen Næsset, født bare noen år etter at allmueskolen ble obligatorisk (1746), som sier om sin mor: «Da hun kunde læse got baade præntet og Skrift, lærte hun sine Børn det ligeledes».¹⁰ Næsset ble skoleholder, d.v.s. omgangsskolelærer, som 19-åring og underviste i lesing og skriving både i eget sogn og i nabosognene i alle de 16 årene han innehadde stillingen.¹¹ Arbeidsfordelingen i bondesamfunnet gjorde det naturlig at det var moren som drev leseopplæring, mener Vannebo, som slett ikke utelukker tidlig leseferdighet.¹²

Foreldrenes plikt til å undervise egne barn er gammel. I Kristian 3.s kirkeordinans fra 1537

deles ansvaret for undervisningen av allmuen på landet mellom presten, degnen og hjemmet. Det holdt imidlertid med å lære utenat for å tilfredsstille myndighetenes krav, slik at unge kunne motta nattverden og også gifte seg.¹³ Det avholdt likevel ikke en rekke foreldre fra å drive leseopplæring.

Foreldres undervisning av egne barn fortsatte også etter at obligatorisk skole ble innført. Som svar på et spørreskjema departementet sendte ut i 1818, om hvorvidt foreldrene pleide å undervise barna sine, svarte 80 prosent av prestene at en eller begge foreldrene underviste egne barn. Prestene ga også uttrykk for at de var fornøyd med kvaliteten på foreldrenes innsats. Det er interessant å notere at de også forteller at det først og fremst var mødrene som bedrev leseopplæringen.¹⁴

Knut Tveit er en av dem som er skeptisk til effekten av foreldrenes opplæring. Han konkluderer med at «allmueskolen kom til eit land i analfabetisme».¹⁵ Andre forskere har et langt mer positivt syn på utbredelsen av leseferdigheten på denne tiden. Jostein Fet har vist at bønder eide bøker, og det var bøker som ikke ble brukt i forbindelse med konfirmasjonen. Både han og Oddvar Johan Jensen¹⁶ har analysert sjeleregistre fra lokale prester i tiden før allmueskolens innføring, og konkluderer med at en svært høy prosentandel kunne lese allerede på denne tiden. Dansk forskning, bl.a. Charlotte Appell i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*¹⁷ og Henrik Horstbøll i *Menig mands medie. Det folkelige bogtrykk i Danmark 1500–1840*¹⁸, bekrefter inntrykket av tidlig leseferdighet i Danmark-Norge. Skolens betydning for å videreutvikle og alminneliggjøre denne ferdigheten skal imidlertid ikke undervurderes.

Skolene i byene

Det fantes ingen spesielle lovbestemmelser om skolevesenet i byene slik det fantes for landsbygda. Det vanlige mønsteret i byene var at det fantes både en latinskole og en allmueskole. På den siste ga klokkeren eller en skolemester elementærundervisning i kristendomskunnskap, lesing, skriving og regning.

Byer og kjøpsteder motstod press fra staten om opprettelse av skoler, nettopp med henvisning til at de allerede hadde tilfredsstillende ordninger. Situasjonen var den samme i Danmark, man aksepterte ikke statlig innblanding. I Danmark måtte kjøpstedene gi seg på dette i 1814, men i Norge varte denne situasjonen helt til 1848.¹⁹ Så mens allmueskolen på landsbygden ble obligatorisk, hadde man ikke tilsvarende lovkrav i byene.

Selv om det ikke fantes lovbestemmelser, forekom det likevel arbeid for å forbedre allmueskolen i byene. Jeg kommer tilbake til et eksempel på dette når jeg presenterer biskop Hansens aktiviteter i Kristiansand by mot slutten av århundret. Det var ellers særlig utviklingen av videregående skoler for borgerskapet, som allmenndannende realskoler, eller borgerskoler og yrkesskoler man konsentrerte seg om i byene.²⁰

Mye kan tyde på at analfabetismen blant vanlige folk var høyere i byene enn på landsbygda. En skolestatistikk, riktignok fra så sent som 1837, viser at 18 prosent av barna i skolepliktig alder i byene ikke gikk på skole. Tilsvarende tall for landbygda var 5 prosent. På den annen side var det flere av elevene som i tillegg kunne skrive og regne i byskolen enn i skolene på landsbygda.²¹

Allmueskolen rundt midten av 1700-tallet

Knut Tveit har spesielt undersøkt utviklingen av allmueskolen i Akershus stift. Daværende Akershus stift var stort – det omfattet fylkene Oppland, Hedmark, Østfold, Akershus, Buskerud, Telemark og Vestfold. Det er med andre ord en stor andel av befolkningen som omfattes av hans undersøkelse.²²

Tveit viser at det skjedde en veldig utvikling i skoletilbudet i løpet av 1740-årene. I løpet av ti år hadde nesten 90 % av bygdene i stiftet fått skole.²³ Ved innføringen av den obligatoriske skolen fikk hver bygd tre omgangsskolelærere. Tallet på lærere sett forhold til folketallet holdt seg stabilt lenge. Først mot slutten av opplysningstiden ser vi en stigning.²⁴

Helt frem til skoleloven av 1827 var det bare to fag som var obligatoriske: lesing og kristendomskunnskap. Allerede lærerinstruksen fra

1744 understreker i § 11 at leseundervisningen var viktig: «Alle Børn i Skolen skal han allerførst og fremst for anden Lærdom lære at læse reelig og reent i Bøger».²⁵ Både jenter og gutter fikk opplæring i elementærfagene. Her var det ikke noen diskriminering kjønnene imellom.²⁶

Barna gikk på skole fra de var 7 år gamle.²⁷ Hvor mange år barna gikk på skole, ser ikke ut til å ha endret seg i løpet av siste halvdel av 1700-tallet, mener Tveit.²⁸ Øvre aldersgrense for skolegangen var konfirmasjonen. Skoleforordningen av 1739 krevde at barna som gikk på omgangsskole, skulle være på skolen i minst tre måneder per år. For elevene på fastskole sies det at elevene skulle være på skolen hele eller halve året, eller i hvert fall tre måneder.

Det var særlig de tre første årene man forventet regelmessig skolegang.²⁹ En forklaring på dette er at lesekunnskapen var så viktig. Så lenge skolen kun under-viste i lesing og kristendom, rakk det at elevene, etter at de hadde lært å lese, var tilstede innimellom, slik at læreren kunne høre dem i katekismen, hvilket var nødvendig for konfirmasjonen.

Til enhver tid var fravær et problem, for skolegang krevde ressurser av foreldrene, mat og klær, samt noe skolemateriell. Dessuten innebar barnas skolegang tap av arbeidskraft og arbeidsinntekter for familien. Likevel ser det ut til at de fleste sendte barna på skole, selv om de ikke nødvendigvis var der hele tiden. Tveit mener at ca halvparten av elevene var fraværende til enhver tid.³⁰ Det høres veldig høyt ut, og jeg er usikker på om han da inkluderer det langt høyere, og slik som jeg forstår det, allment aksepterte fraværet i de høyere klassetrinnene. Straffen for ikke å sende barna på skole var i prinsippet mulkt, men dette ble aldri brukt. Derimot ble barna nektet konfirmasjon til vanlig tid og det var alvorlig, både religiøst, økonomisk og sosialt.³¹ Det er derfor grunn til å tro at foreldrene ville sikre seg at barna lærte seg lesing. Den viktigste grunnen til fravær fra skolen var imidlertid fattigdom.

Myndighetenes målsetning var at undervisningen skulle omfatte alle barn på landet. For å sikre dette tok man noen administrative grep. Allerede i 1743 ble de lokale skolekommissjonene også

pålagt å være fattigkommisjoner. Dette var neppe tilfeldig. Hvis allmueskolen skulle fungere som ønsket, var det helt nødvendig at også fattige barn fikk tilgang til undervisningen.

Lokalsamfunnet fant sine egne løsninger på denne utfordringen. I protokoller fra fattigvesenet i Rendalen, riktignok fra en noe senere periode, fremgår det at man sendte fattige barn rundt på gårdene sammen med omgangsskolelæreren. Ordningen fungerte for den delen av året skolen varte. I 1802 noteres at to barn i Øvre Rendalen «følger Skolemesteren for at undervises i Kristendom og tillige paa hvert Sted at nyde tillige med Skolemæsteren Forpleyning». Tilsvarende løsning valgte man for to barn i Ytre Rendalen samme år.³² Også påfølgende år ble det besluttet at «Barnet (...) følger Skolemesteren i den nordre Rode».³³ I 1804 kan man lese at tre fattige barn som man ikke får satt ut på legd, skal «følge Skoleholdere i Skolegangstiden for da at nyde Undervisning og Forpleining tillige».³⁴ Fortsatt i 1807 listes det opp barn som følger skoleholderen rundt. Ordningen sikret fattige barn både undervisning og mat i skoletiden. For resten av året måtte fattigkommisjonen bevilge spesielle midler. Det viser en protokoll fra 1799, der det bevilges 1 riksdaler 2 skilling til Kari Gudmundsdatter Hornsetts datterdatter, «og etter at Skolen er sluttet for Foråret 1800 tillægges henne Barnets Føde Sommeren igjennom av hver Gaardman ½ Setting Korn».³⁵

Skolen fikk det meste av inntektene sine gjennom en progressiv skatt: Kontingenten. Denne ble enten fastsatt frivillig, eller ved ligning etter matrikkelskyld. Rundt 1800 kom rundt 70 prosent av skolens inntekter fra ligning.³⁶ I tillegg tok man opp kollekt i kirken til den lokale skolevirksomheten. Diverse andre mindre bidrag fra kirkeiere og lignende kom også inn. Det var derimot aldri snakk om at foreldrene skulle betale skolepenger til allmueskolen: Skolegangen var gratis for barna. Derimot skulle foreldrene holde skolebøker. Fattige fikk skolebøker via skolekassen eller via fattigkassen. Av skolens inntekter gikk svært lite til skolemateriell. Den store utgiftsposten var lønn til omgangsskolelæreren.

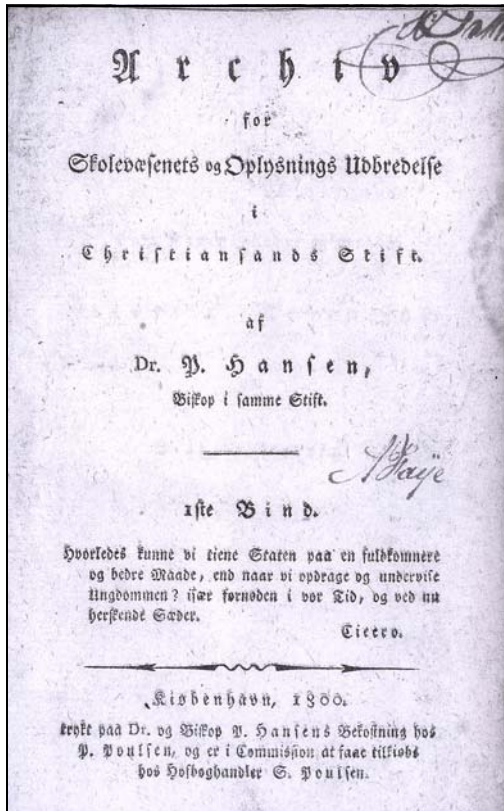
De fleste lærerne i allmueskolen var av bondeslekt. Flere er også registrert som husmenn, også disse sannsynligvis yngre bondesønner. Å bli lærer representerte et alternativ til en fremtid i landbruket. Mange var tiltrukket av dette. Man skal heller ikke se bort fra at for begavede ungdommer som vokste opp i fattige kår, var læreryrket et middel til å få tilfredsstilt kunnskapstrangen.³⁷ I min undersøkelse av hvem som kjøpte bøker på et antall norske bokauksjoner i perioden 1750–1815, fant jeg flere skoleholdere som også var husmenn.³⁸

De fleste skoleholdere var autodidakter, uten noen formell utdanning. Men vedkommende måtte opp til det som kalles «prostepøven», der de ble prøvet i lesing og kristendom. Sannsynligvis tok de fleste den.³⁹ At en skoleholder ikke hadde formell utdanning, betydde imidlertid ikke nødvendigvis at det var en mann uten realkompetanse. Sivert Aarflot i Ørsta ble som 19-åring tilsatt som skoleholder. Egen lesning ga ham omfattende kunnskaper i botanikk, zoologi, historie, geologi, økonomi og matematikk, så vel som praktiske husflidfag. Han satte seg også inn i gammelnorsk og norsk språkhistorie.⁴⁰

Aarflot kan ikke sies å være representativ for datidens omgangsskolelærere, men det er heller ikke bildet av lærere som totalt kunnskapsløse og helt uten leseferdighet. Den vanlige lærer lå et sted mellom disse ytterpunktene. Variasjonen var sannsynligvis stor. Det ble etter hvert opprettet lærerseminarer, men bygdeskolene hadde sjelden råd å ansatte seminarister eller studenter som lærere.⁴¹

Den rasjonalistiske nytenkning mot slutten av århundret

Nettopp utdanning av omgangsskolelærerne var et sentralt satsningsområde både for biskop Peder Hansen og for biskop Frederik Julius Bech, begge ledende menn innen norsk pedagogisk tenkning og skoleutvikling i annen del av 1700-tallet. Denne var så godt som utelukkende knyttet til den rasjonalistiske geistlighetens virksomhet, sier Myhre. Når de var opptatt av en bedre utdanning var det ikke minst fordi de ønsket å utvide emnene elevene skulle undervises i, også

Norges første pedagogiske tidsskrift kom ut i to bind i 1800–1803. Skannet fra original i Gunnerbiblioteket, Trondheim.

utover skrijving og regning. Nå skulle i tillegg historie, geografi og naturlære inn på timeplanen. Dessuten var det ønskelig med flere faste skoler.⁴²

Biskop Hansens engasjement

Peder Hansen var virksom i Christiansands stift i årene 1798–1804. På denne tiden omfattet stiftet Agder-fylkene, Rogaland og Øvre Telemark. Hans store engasjement i skolesaken kommer klart frem i den omfattende korrespondansen han hadde med Kanselliet i København. Like viktig er hans presentasjon av planer og virksomhet i tidsskriftet han utga: *Archiv for Skolevæsenets og Oplysnings Udbredelse i Christiansands Stift*.⁴³ Reidar Myhre omtaler dette som Norges første pedagogiske tidsskrift.⁴⁴

I artikkelen «Efterretning om Skolevæsenet i Christiansand» beskriver Hansen hva som

skjedde da han kom til byen som nyutnevnt biskop.⁴⁵ Det var byskolenes situasjon han først ble gjort oppmerksom på. Selv om det var borgerklassen og embetsmennene som klaget over at det i Christiansand ikke fantes skoler de kunne sende sine barn til, var det allmueskolene biskopen var opptatt av. Det er disse jeg vil konsentrere meg om her.

Allmueskolen i Kristiansand by

Hansen fant tre allmueskoler som underviste barn i «at læse i Bog» i Kristiansand by.

En av skolene ble kalt «Kirkens Fattiges Skole». Her fant han 16 elever, skitne og med utslett i hodet og på kroppen og dårlig kledd. Det var få skolebøker, men dog noen: Katekismer, evangeliebøker og Pontoppidans forklaringer. Biskopen skriver i artikkelen at han var fornøyd med lærerens kompetanse.

Den andre skolen var etablert av stiftsprost Støren for garnisonens barn. Også dette var en skole for barn av fattige eller av foreldre som bare kunne betale en meget liten avgift. Skolen hadde noenogtyve elever. I tillegg til lesing besto undervisningen av litt skrijving og regning. Læreren var en jysk bondekar, forteller biskopen, uten mye kunnskap. Både «fattigskolen» og Størens skole hadde meget dårlige lokaler.

Den tredje skolen var den beste. Den var opprettet av en privatperson, konsul Isaachsen, som drev skipsverv, reperbane, tobakksfabrikk, tømmerplasser og skipsfart. Han hadde mange i arbeid, også en del fattige. Deres barn fikk undervisning uten at foreldrene behøvde å betale noe. Også betalende foreldre valgte å sende barna til denne skolen, siden den ble ansett som bra. Til sammen hadde skolen rundt 70 elever. Også her var læreren fra Jylland. Han både skrev og regnet ganske godt. Skolelokalene var lyse, men luften ble fort dårlig, bemerker biskopen.

Etter å ha inspisert de tre eksisterende skolene for allmuen, foretok biskopen en kartlegging av antall barn i byen og deres foreldres betalings-evne og utarbeidet følgende oversikt (se neste side):

Biskopen prioriterte en forbedring av skoletilbudet for de 181 barna, hvis foreldre helt manglet evne til å betale noe for barnas skolegang.

«Summarisk Beregning over Børn af begge Kjøen, fra 5 til 14 Aar i Christiansand Bye»

	Drengb.	Pigeb.	Summa
Som kunde betale til en Realskole	34	37	71
Som kunde betale til en Trivialskole	128	132	260
Som kunde betale noget til en Trivialskole	80	71	151
Aldeles fattige	94	87	181
Summa	336	327	663

Hans første tiltak var å skaffe penger. Han henvendte seg derfor til byens innbyggere og ba om et årlig bidrag. Skal de fattige barna undervises trenges også penger til å kle dem opp, understreker biskopen. Rapporter og regnskaper om virksomheten lot biskopen trykke i den lokale avis, *Christiansands Ugeblad*, slik at alle givene kunne følge virksomhetens utvikling.

Biskopens henstilling resulterte i 450 riksdaler. Han opprettet en komité med stiftsamtmannen, byens president, rektor og konsul Isaachsen, og disse utarbeidet så en detaljert plan. Jeg tillater meg å tro at biskopen selv i stor grad var den som sto for innholdet i planen. Utarbeidelse av planer var en av hans sterke sider.⁴⁶ Komiteens medlemmer utarbeidet deretter kompendier innen forskjellige emner, som lærerne selv måtte skrive av, siden de innsamlede pengene ikke rakk til lærebøker. Allerede tidlig påfølgende år, 1799, hadde man fått kledd opp 60 fattige barn. I begge allmueskolene fantes nå to værelser, ett for hvert kjønn. Disse var hvitmalt og lyse.

Planen gir anvisninger om hvordan en skoleuke skal se ut:

Elevene går på skole tre timer på formiddagen og tre timer på ettermiddagen. Dagen både innledes og avsluttes med sang og bønn. Emnene det undervises i de enkelte dagene, varierer. *Mandag, tirsdag* og *onsdag* undervises det i religion og antropologi på formiddagen, skrivning

og regning på ettermiddagen. *Torsdag* og *fredag* undervises det i naturlære og naturhistorie på formiddagen, geografi, med statistikk, og fedrelandets historie på ettermiddagen. Dette gjelder de større barna. Det vil si, formiddagen er felles både for gutter og jenter. Men på ettermiddagen møter ikke jentene. Da ble de samlet i et eget lokale sammen med en lærerinne, og fikk undervisning i spinning, søm og strikking.

De små barna som skal lære å lese, møter først til tredje time på formiddagen. Mens de får leseopplæring, sitter de eldre barna og renskriver egne notater fra undervisningen tidligere på dagen. Småbarna har deretter fri til tredje time på ettermiddagen, da de igjen undervises i lesing. Både gutter og jenter møter til disse timene, så lenge de skal lære å lese. Utover disse to timene undervisning per dag skal småbarna ikke møte.

Pedagogiske grep

Biskopen gir detaljert anvisning på hvordan leseundervisningen for de små barna skal foregå. To bokstaver, en stor og en liten, i både gotisk og latinsk skrift, skal trykkes på papir og hvert barn skal få et eksemplar. Etter å ha lært bokstavene går man videre til enstavelsesord som barnet skal legge sammen på bordet. Han understreker at man skal velge ord som barnet kan være interessert i og som er lette å forstå. Deretter sies det klart: «Til Øvelse for Børnene at læse i Bog, maae ingen Religions Bog vælges, men et annet Skrivt, som indeholder enten morende Fortællinger, eller Biographier, eller Naturhistorie».⁴⁷ Han påpeker at religionens skrifter er uforståelige for små barn. De blir dermed kjedelige for barna. Biskopen forutsetter altså at man tar utgangspunkt i barnas interesser. Det er på ingen måte snakk om en mekanisk innlæring av konfirmasjonsforberedende tekster.

Ytterlige et par områder fra planen for allmueskoler i Kristiansand by vil jeg trekke frem. Begge vitner om en moderne innstilling til skolen, med innsikt i hvordan barn fungerer. Om lengden på den enkelte time sier biskop Hansen at «Hver vitenskap skal kun undervises i 45 minutter, deretter har elevene 15 minutter til å være ute.»

Planen har også instruksjoner om utformingen av skolens uteareal. Det *skal* finnes et område som ikke er brolagt, der det skal finnes en del stylder, en linje som barna kan vende ved når de løper, et mastetre til å klatre etter hendene, springstokker, støtter med en line til å hoppe over. «Gymnastiske øvelser kan her bedrives under lærerens oppsyn i 15 minutterspausene om sommeren,» sier biskopen.

Planen tenker også på barnas videre leveveier etter avsluttet skolegang, og anbefaler at gutter som viser lyst og anlegg for håndverk, får tilbringe et par timer daglig *etter* skoletid hos en håndverker. Har guttene anlegg for sjøfart, skal de opplæres i navigasjon. Her hører vi at vi er i en kystby. Pikenes undervisning i søm og strikking har også som mål å gi dem tjeneste etter avsluttet skolegang.

Planen for allmueskolene i Kristiansands by er, som vanlig var på denne tiden, meget detaljert. Den tar også for seg hvordan barna skal være kledd, ordningen med skolepolitiet⁴⁸ som skal påse at barna møter på skolen, hygieniske forhold – blant annet foreskriver den obligatorisk bading to ganger i uken om sommeren – vasking av skolens lokaler etc.

Biskopen sendte planen til Kanselliet i København for kongelig konfirmasjon. Da stod den sterkere, som et reglement fastsatt av Kongen. Tre år senere avrapporterer biskop Hansen om skolenes fremdrift i bind 2 av tidsskriftet sitt.⁴⁹

Utviklingen har gått som ønsket. Undervisningen går som den skal og de ungdommer som har avlagt eksamen, har fått arbeid i tjeneste hos godt folk eller som handelsbetjenter eller har fått arbeid hos håndverkere eller i sjøfarten.

Hansen og omgangsskolelærerne

Biskop Hansen engasjerte seg ikke bare i undervisningen av barn i byene. Han var også opptatt av å forbedre allmueskolen på landet og utarbeidet en omfattende plan. Mange av biskopens forslag sammenfalt med forslag biskop Bech senere fremmet, og som jeg vil behandle nedenfor. Her vil jeg kun trekke frem biskopens planer for skoleholderens vilkår. Et skoledistrikt skulle ikke være større enn at skoleholderen kunne oppholde seg minst en uke om året hos

enhver oppsitter. Alle var pliktige til å ta imot skoleholderen og gi ham kost, værelse, seng, lys og varme. Skoleholderne skulle være fra allmuen og mellom 18 og 25 år. De skulle tjene i 10 år. Sognepresten hadde ansvar for å foreslå hvem som skulle være skoleholder. Når et klokkerembete ble ledig skulle stillingen inndras og lønnsmidlene gå til skolekassen. Skoleholderne skulle seg imellom dele på klokkertjenesten. Nivået på skoleholderens lønn er også lagt inn i biskopens plan. Den skulle være lik for alle og øke etter ansiennitet.

En minst like viktig innsats for å bedre skoletilbudet for allmuebarn på landet var den opplæring av skoleholdere som biskopen bedrev. I perioden 1799–1803 fikk rundt 100 skoleholdere fra stiftet undervisning seks uker om vinteren, fra åtte om morgenen til åtte om kvelden, hos biskopen i Kristiansand.⁵⁰ Han foreleste blant annet i undervisningsmetoder og når det gjelder leseopplæring, var budskapet det samme som han ga lærerne i byskolene i Kristiansand: Religiøse bøker skulle ikke benyttes i leseopplæringen.⁵¹

Biskop Frederik Julius Bechs engasjement

Biskop Peder Hansen forholdt seg i sitt reformarbeid hele tiden til Kongen og Kanselliet i København. Biskop Frederik Julius Bech startet sitt reformarbeid i forhold til de samme dansk-norske myndigheter, men etter få år var det det nye norske Storting som skulle overbevises om nødvendigheten av reformer i undervisningssektoren.

Bech så at bedre utdanning for omgangsskolelærerne var et strategisk sted å starte. Han var biskop over Akershus stift, men han var også visepræsens i Selskabet for Norges Vel, en posisjon han visste å utnytte. I 1810 utarbeidet han *Forslag til at danne Almuens Ungdoms Lærere samt Ideer og Vink til de paa Landet i Norge omgaaende Almueskolelæreres hensigtsvarende Dannelse*.⁵² Bech la forslaget frem for direksjonen for Selskabet for Norges Vel. Han hadde beregnet kostnadene til 15 000 riksdaler, et betydelig beløp. Selskapets direksjon sluttet seg til biskopens forslag, men med den ikke uvesentlige endring at der Bech hadde foreslått at opplegget

Biskop Bechs ambisiøse plan for lærerutdanningen. Skannet fra original i Gunnerusbiblioteket, Trondheim.

skulle gjennomføres i løpet av 3 år, sa direksjonen 12.⁵³

Påfølgende år ble Bech sekretær i kommisjonen som skulle komme med forslag til ny lov om allmueskolen på landet. Av protokollen fra kommisjonens møte 29. juni 1813 fremgår det at biskop Hansens plan av 1804 var oppe til behandling.⁵⁴

Det norske Storting og ny skolelov

Da bruddet med Danmark kom i 1814, var det følgelig allerede i gang et omfattende planarbeid for å forbedre skolevesenet. Nå var det opp til Stortinget å sørge for at Norge fikk en oppdatert skolelov. Bech la frem et forslag om lov om allmueskolen. Det er all grunn til å tro at dette forslaget bygget på den tidligere kommisjonens arbeid. Lovforslaget innebar at alle elever skulle lære å lese, både håndskrift og trykket skrift, kristendom og noe bibelhistorie, elementær regning og salmer. Elevene i de faste skolene skulle i tillegg undervises i nye emner, som skrijving, naturlære, naturhistorie, Norges histo-

rie, havedyrking, Grunnloven og bondens alminnelige juridiske plikter.

Odelstinget behandlet saken på det første ordentlige Storting, i møte 1. mai 1816, og vedtok med knappe 28 mot 27 stemmer å ikke realitetsbehandle den. Saken ble i stedet oversendt Stortingets lovkomité, med anmodning om at det ble lagt frem et lovforslag for det neste Storting.⁵⁵ Dette skulle vise seg å bli en skjebnesvanger avgjørelse, sett fra allmueskolens side.

Lovkomitéen la riktignok frem et forslag på det andre ordentlige Storting i 1818,⁵⁶ men Stortinget henla saken.⁵⁷ I 1821 tok så prost Deinboll opp saken, men heller ikke nå ble saken behandlet. Deinboll ga seg ikke. Han tok saken opp igjen i 1824 og da besluttet Stortinget å oversende forslaget til regjeringen, med anmodning om at sakkyndige uttalelser fra geistligheten og kirkens organer skulle innhentes.⁵⁸ Det kom inn en lang rekke uttalelser. Da Kongen fremla sitt forslag til lov i februar 1827, hadde saken 108 vedlegg. Og endelig – etter to gangers behandling i Odelsting og Lagting ble så loven endelig vedtatt og fikk kongelig sanksjon 21. juli samme år.⁵⁹

Tiltross for biskopenes sterke engasjement for å inkludere nye fagområder og det faktum at mange skoler allerede ga undervisning i flere fag, var kravene i den nye loven heller beskjedne. Loven slår fast at barna, både ved omgangsskolene og de faste skolene, skal få basisundervisning i lesing, skrijving, sang, regning, også hoderegning, og bibelhistorie. Forslagene om en mer omfattende opplæring i naturlære og norsk historie har forsvunnet på veien, sammen med juridiske spørsmål og Grunnloven. Samtidig er det interessant å notere seg at der Kongen i sitt forslag sa at hver skole burde ha en Bibel, det nye testamentet, en salmebok og en postill, så føyde Stortinget til at skolene også skulle ha et eksemplar av Grunnloven og en regnebok.⁶⁰

Man kan spørre seg hvorfor det tok så lang tid å få vedtatt den nye skoleloven, og hvorfor Stortinget var så tilbakeholdent med hva de våget å inkludere i den. Den viktigste årsaken var frykten for kostnadene. Stortinget viser blant annet til at Kongen allerede i 1739 hadde måttet mo-

derere sitt opprinnelige forslag om faste skoler etter protester fra de norske bøndene.⁶¹

Selv om loven var amputert i forhold til de langt mer ambisiøse planene som tidligere var lagt frem, både av biskopene Hansen og Bech, og av Stortingets egen lovkomité, gjenstod prinsipielt viktige bestemmelser. Regning og skrivning ble obligatorisk. Også tidligere hadde mange fått slik undervisning, men når den nå skulle omfatte alle, gagnet det spesielt jentene og de fattige i samfunnet.

Hva så med leseferdigheten rundt år 1800?

Tveit mener i 1991 at det er grunn til å hevde at analfabetismen var utryddet i Akershus stift da 1800-tallet tok til. Han mener imidlertid at det kun var snakk om at man kunne lese kjente tekster.⁶² Jeg mener at han her tar feil, og vil kort anføre noen av mine egne funn som jeg mener viser at leseferdigheten slett ikke var begrenset til kjente tekster.

Biskop Hansen foretok tre visitasreiser mens han var stasjonert i Kristiansands stift. Mine analyser av hans innførsler om leseferdighet i visitasprotokollene viser at i 70–90 prosent av sognene har han funnet at den konfirmerte ungdommen leste godt eller bedre.⁶³ Det er utelukket at biskopen ville ha vært fornøyd hvis ungdommene bare kunne lese kjent materiale, altså materiale han kunne ha grunn til å tro de hadde lært seg utenat.

Biskop Hansen og biskop Bechs ønsker om utvidelser av fagene i allmueskolen i byene så vel som på landet er for meg ytterligere et tydelig signal om at alminnelig leseferdighet på dette tidspunkt var en selvfølge. Hansens syn på at kristendombøker ikke skulle benyttes i leseopplæringen, sier meg det samme. Først når barna kunne lese, skulle de få lese disse bøkene. Leseopplæringen var nå inne i en fase hvor det var naturlig å diskutere pedagogiske metoder, som skulle gjøre opplæringen mer attraktiv for nye småbarn.

Mine egne funn når det gjelder hvem som kjøpte bøker på norske bokauksjoner, viser også at det slett ikke bare var overklassen som var interessert i bøker. På bokauksjonene på prestegården i Oppdal i 1792 og på prestegården i

Melhus i 1800 utgjorde bøndene hele 17 prosent av bokkjøperne.⁶⁴ I byene var det langt færre av dem, der var det bare skoleholdere med bondebakgrunn som kjøpte. Til gjengjeld var det både handelsbetjenter, tjenere, fullmektiger og tilsvarende som kjøpte bøker på disse auksjonene.

En rekke funn fra andre forskere viser det samme. Mot slutten av 1700-tallet økte omfanget av trykket materiale i samfunnet, og dermed tilgjengeligheten til ukjente tekster. Jostein Fet påviser en klar økning i bøker i de undersøkte skiftene fra 1739 til 1800.⁶⁵ La meg også minne om Hans Nilsen Hauges formidable bokproduksjon rundt slutten av 1700-tallet. 250 000 eksemplarer, sier Dag Kullerud, 120 000 mener Berge Furre. Uansett, størrelsen på bokproduksjonen sett i forhold til folketallet i 1801, som var drøyt 880 000, er et klart tegn på at folk flest kunne lese ukjent tekst. Ikke minst når vi husker at Hans Nielsen Hauge ikke primært henvendte seg til borgerskapet og embetsstanden.⁶⁶

Så min konklusjon er at pietistiske og rasjonalistiske geistliges engasjement, på henholdsvis første og annen halvdel av 1700-tallet, skaffet Norge en landallmue som kunne lese ukjent trykket skrift. De hadde god hjelp av engasjerte foreldre. Den obligatoriske skolen sikret imidlertid at leseferdigheten omfattet også de fattige. Rundt 1800 må vi kunne hevde at leseferdigheten i prinsippet omfattet alle. Dermed ikke sagt at situasjonen var den samme utover på hele 1800-tallet, i hvert fall ikke i byene, men det er en annen historie.

Lis Byberg

Høgskolelektor

Adr.: Høgskolen i Oslo

Postboks 4, 0130 Oslo

E-post: lis.byberg@jbi.hio.no

Noter

- 1 Fet, Jostein (1995). *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo, s. 24.
- 2 Appell, Charlotte (2001). *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. 2 b. København, s. 833.
- 3 Myhre, Reidar (1998). *Den norske skoles utvikling*. Oslo, s. 22.
- 4 *Ibid.*, s. 23.

- 5 Tveit, Knut (1991). *Allmugeskolen på Austlandsbygdene 1730–1830*. Oslo, s. 95.
- 6 Myhre 1998, s. 23.
- 7 Ibid., s. 23.
- 8 Ibid., s. 23.
- 9 Jensen, Oddvar Johan (1995). «'... lære deres Børn selv, ligesom de vare lærte...'. Sjeleregistret som kilde til allmuens kunnskapsnivå før opprettelsen av allmueskolen». S. 85–90. *Heimen*, nr. 2, s. 85ff.
- 10 Hansen, Peder (1800–1803). *Archiv for Skolevæsenets og Oplysnings Udbredelse i Christianssands Stift*. B. 1–2. København. B.1, s. 239ff.
- 11 Frem til 1781.
- 12 Vannebo, Kjell Ivar (1984). *En nasjon av skriveføre. Om utviklinga fram mot allmenn skriveferdighet på 1800-tallet*. Oslo, s. 5.
- 13 Fet 1995, s. 26ff.
- 14 Tveit, 1991, s. 203.
- 15 Ibid., s. 45.
- 16 Jensen 1995, s. 85ff.
- 17 Appell 2001.
- 18 Horstbøll, Henrik (1999). *Menig mands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840*. København.
- 19 Tveit 1991, s. 52.
- 20 Myhre 1998, s. 27.
- 21 Ibid., s. 31.
- 22 Tveit 1991, s. 55.
- 23 Ibid., s. 54.
- 24 Ibid., s. 68f.
- 25 Ibid., s. 96.
- 26 Ibid., s. 99.
- 27 Det var ulike oppfatninger om i hvilken alder barna burde begynne på skolen. I Danmark begynte barna på skole i 5–6-årsalderen. Pedagogisk interesserte biskoper senere på 1700-tallet mente 8 år var en mer passende alder for skolestart.
- 28 Tveit 1991, s. 81.
- 29 Ibid., s. 85.
- 30 Ibid., s. 93.
- 31 Ibid., s. 93.
- 32 Ibid., s. 153.
- 33 Ibid., s. 155.
- 34 Statsarkivet Hamar. Rendalen Sokneprestembete. Protokoll vedr. fattigvesenet 1744–1844, s. 164–166.
- 35 Ibid., s. 141.
- 36 Tveit 1991, s. 195.
- 37 Solerød, E. (1967). *Tønsberg seminar. Et skoleholderseminar for Akershus stift omkring 1800*. Hovedoppgave i pedagogikk. Oslo, s. 9.
- 38 Byberg, Lis (2007). *Brukte bøker til bymann og bonde. Bokauksjonen i norsk litterær offentlighet 1750–1815*. Oslo.
- 39 Tveit 1991, s. 135.
- 40 Fet 1995, s. 59.
- 41 Tveit 1991, s. 168f.
- 42 En ting var hvilke fag som var obligatoriske, noe annet virkeligheten. I år 1800 viste det seg at rundt halvparten av skolene allerede underviste i skrijving og regning. Flere underviste også i historie og geografi. Når det gjelder disse fagene var det mer vanlig at guttene fikk opplæring, forteller Tveit. Tveit 1991, s. 97.
- 43 Hansen 1800–1803, B. 1 og 2.
- 44 Myhre 1998, s. 26.
- 45 Hansen 1800–1803, B. 1, s. 3ff.
- 46 Han utarbeidet også planer for leseselskap for bønder og planer for utdanning av omgangsskolelærerne, se Byberg 1998.
- 47 Hansen 1800–1803, B. 1.
- 48 Fysisk avstraffelse var forbudt mens undervisningen pågikk.
- 49 Hansen 1800–1803, B. 2.
- 50 Biskopen inngikk avtaler med de lokale prestene om at de skulle følge opp undervisningen, etter at biskopen sluttet. Jeg har skrevet mer om biskopens undervisningsopplegg i Byberg 1998, s. 53ff.
- 51 Hansen 1800–1803, B. 2, s. 71.
- 52 Bech, Frederik Julius (1810). *Forslag til at danne Almuens Ungdoms Lærere samt Ideer og Vink til de paa Landet i Norge omgaaende Almue-Skolelæreres hensigtsvarende Dannelse*. Utgivet af det Kongelige Selskab for Norges Vel. Christiania.
- 53 Stortinget. O.E.P. 1 for 1827. Stortingets arkiv.
- 54 Ibid.
- 55 Stortinget. *Storthings-Efterretninger 1814–1833. Iste Bind* indeholdende Rigsforsamlingen og det overordentlige Storting i 1814 samt de to første ordentlige Storting 1815–16 og 1818. Udgivne efter offentlig Foranstaltning. Christiania 1874, s. 383.
- 56 Stortinget. Lovkomiteen. *Udkast til en Lov angaaende Almue-Skolevæsenet paa Landet i Norge*, affattet i Committeeen for Rigets Lovgivning. Christiania 1818.
- 57 Stortinget. *Storthings-Efterretninger 1814–1833. Iste Bind*, s. 630.

- 58 Stortinget. *Storthings-Efterretninger 1814–1833*. 2det Bind. Inneholdende tredje ordentlige Storting 1821, andet overordentlige Storting 1822 samt fjerde og femte ordentlige Storting 1824 og 1827. Udgivne efter offentlig Foranstaltning. Christiania 1878, s. 482.
- 59 Ibid., s. 685ff.
- 60 Ibid., s. 687.
- 61 Ibid., s. 685.
- 62 Tveit 1991, s. 121f.
- 63 Her gjengitt etter Byberg 2007, s. 117.
- 64 Byberg 2007, s. 197.
- 65 Fet 1995, s. 85f.
- 66 Her gjengitt etter Byberg 2007, s. 111.
- Trykte kilder*
- Appell, Charlotte (2001). *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. 2 b. København.
- Bech, Frederik Julius (1810). *Forslag til at danne Almuens Ungdoms Lærere samt Ideer og Vink til de paa Landet i Norge omgaaende Almue-Skolelæreres hensigtssvarende Dannelse*. Udgivet af det Kongelige Selskab for Norges Vel. Christiania.
- Byberg, Lis (2007). *Brukte bøker til bymann og bonde. Bokauksjonen i den litterære norske offentlighet 1750–1815*. Oslo.
- Byberg, Lis (1998). *Biskopen, bøndene og bøkene. Leseselskapene i Kristiansands stift 1798–1804*. Oslo.
- Fet, Jostein (1995). *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo.
- Hansen, Peder (1800–1803). *Archiv for Skolevæsenets og Oplysnings Udbredelse i Christiansands Stift*. B. 1–2. København.
- Horstbøll, Henrik (1999). *Menig mands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840*. København.
- Jensen, O. J. (1995). «'... lære deres Børn selv, ligesom de vare lærte...'. Sjeleregistret som kilde til allmuens kunnskapsnivå før opprettelsen av allmueskolen». *Heimen*, nr. 2, s. 85–90.
- Myhre, Reidar (1998). *Den norske skoles utvikling*. Oslo.
- Solerød, E. (1967). *Tønsberg seminar. Et skoleholderseminar for Akershus stift omkring 1800*. Hovedoppgave i pedagogikk. Oslo.
- Tveit, Knut (1991). *Allmugeskolen på Austlandsbygdene 1730–1830*. Oslo.
- Vannebo, Kjell Ivar (1984). *En nasjon av skriveføre. Om utviklinga fram mot allmenn skriveferdighet på 1800-tallet*. Oslo.
- Storingspublikasjoner:*
- Stortinget. *Storthings-Efterretninger 1814–1833*. 1ste Bind inneholdende Rigsfor-samlingen og det overordentlige Storting 1814 samt de to første ordentlige Storting 1815–16 og 1818. Christiania 1874.
- Stortinget. *Storthings-Efterretninger 1814–1833*. 2det Bind, inneholdende tredje ordentlige Storting 1821, andet overordentlige Storting 1822 samt fjerde og femte ordentlige Storting 1824 og 1827. Christiania 1878.
- Stortinget. *Kongeriget Norges femte ordentlige Storthings Forhandlinger i Aaret 1827*. No. 3, for April Maaned. Christiania 1827.
- Stortinget. *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m. m., der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og Offentlige Bestyrelse*. I tidsfølgende orden og uttogsvisiis samlede og udgivne af C. Arntzen og R.A. Arntzen. 5te Bind, inneholdende Aarene 1826, 1827 og 1828, med hosføiede Registre. Christiania 1820.
- Stortingets lovkomite. *Udkast til en Lov angaaende Almue-Skolevæsenet paa Landet i Norge*, affattet i Committeen for Rigets Lovgivning. Christiania 1818.
- Stortingets lovkomite. *Udkast til en Lov angaaende Almue-Skolevæsenet paa Landet i Norge*. Christiania 1824.
- Utrykte kilder*
- Statsarkivet Hamar. Rendalen Sokneprestembete. Protokoll vedr. fattigvesenet 1744–1844.
- Stortinget. O.E.P. 1 for 1827. Stortingets arkiv.